

迪拉娜·伊斯拉非尔 (*Dilara İsrail*):
吐鲁番发现回鹘文佛教新文献研究 *Tulufan faxian huihuwen fojiao xin
wenxian yanjiu*. 民族出版社, 北京/*Pekin 2014, 185s.*

*Zemire GULCALI**

Tanıtmakta olduğum çalışma Dilara İsrail'in Çin Merkezi Milliyetler Üniversitesinde doktora tezi olarak hazırlamış olduğu çalışmasının kitaba dönüştürülmüş şeklidir. Eser adını Türkçeye “Turfan’da Bulunan Eski Uygurca Budist Metinler Üzerine Araştırmalar” şeklinde çevirebiliriz. Kitap Pekin Milliyetler Yayın Evi tarafından 2014 yılında neşredilmiştir.

Eser Çin’de üç farklı yerde korunmakta olan metin parçalarını üç ayrı bölüm içerisinde ele almaktadır. Bu üç metnin Çince başlıkları şunlardır:

1. 回鹘文“畏吾儿写经残卷” *huihuwen “weiwuer xiejing canjuan”*.
2. 胜金口本“弥勒会见记”残叶 *sheng jin kou ben “mile huijian ji”*.
3. 回鹘文“慈悲道场忏法”残叶 *huihuwen “cibeidaochang chanfa” canjuan*.

Eser, Eski Uygurca ve onun tarihi dönemlerdeki kullanımı; Uygurca Budist yazmaların bulunması ve araştırılması; dağıldığı devletler; Uygurca kitabe veya yazmaların içeriği, yazı stilleri, kırmızı mürekkeple yazılan kısımlar, metnin oluşturulma/dış görünüm şekilleri, Uygurca çeviri metinlere kaynaklık eden diller vb. bilgilerin özetlendiği 13 sayfalık bir ön söz ile başlar. Yazar, ilgili kaynaklardan da yararlanarak şu tür bilgilere yer verir: “...Arkeolojik ka-

* Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora mezunu, zemireuygur@gmail.com

zılar sırasında tarihi ipek yolunda yer alan Xinjiang bölgesinde bulunan eski yazılar 28'e ulaşmıştır, bunların kaydetmiş olduğu dilleri 19 çeşittir. Bunların arasında, tarihte bu bölgede yaşayan Uygurların yazıp bıraktıkları eski yazılı dil 11 çeşitten fazladır, bunlar: Türk Runik yazısı, Soğd yazısı, Maniheizt yazısı, Eski Uygurca, Brahmi yazısı, Arapça, Hakaniye yazısı, Suryani yazısı, Çağatayca, Eski Tibetçe, (Chos-rgyal) Phags-pa yazısı. Bu yazı dilleri içinde Çağatayca hariç, Uygurların en geniş çapta ve en uzun süre kullandıkları, ayrıca en fazla yazılı eser bıraktıkları yazı dili ise Eski Uygurca olmuştur. 20. yüzyılın 50'li yıllarında Moğolistan'da bulunan sekiz satırlık Uygurca yazmaya dayanarak, en erken 9. yüzyılın 40'lı yıllarından evvel, Moğolistan'daki Uygurlar batıya göç etmeden çok öncesinde de bu yazı dilini kullanmaya başladıklarını söyleyebiliriz.” (1-2).” Ayrıca yazar, Çin Devlet Kütüphanesi'nin izniyle “畏吾儿写经残卷 *huihuwen* “*weiwuer xiejing canjuan*” metnine ulaştığı ve fragmanların fotoğraflarını edindiğini; aynı zamanda 2005 yılında yayımlanmış olduğu Uygurca “Kşanti Kılguluk Nom Bitig” metnini Çinceye çevirdiğini; Şinjiang Müzesinde staj yaptığı dönemde, müzede korunmakta olan “Maitrisimit Nom Bitig” metnini okuduğunu belirtir. Bu üç yazma içinde “畏吾儿写经残卷 *huihuwen* “*weiwuer xiejing canjuan*” metninin bitişik elyazısıyla yazılmış olması ve çok yıpranmış olması; ayrıca “Kışanti Kılguluk Nom Bitig” metni gibi Çinceден birebir çevrilmeyen bağımsız çeviri metin olması nedeniyle çözümlülüğünün epey zor olduğunu söyler (13),

Giriş'in hemen ardında çalışmada kullanılan bazı işaretler ve eser kısaltmaları tablo şeklinde verilir (14-15).

Üç metin ayrı ayrı üç bölümde incelenmiştir, her bölümde ortak olan ise Giriş; Metnin harf çevirimi, Yazı çevirimi; Çinceye çevirisi; Açıklamalar ve Dizinden ibarettir. Bölümlerdeki farklı kısımlar aşağıda yeri gelince belirtilecektir.

1. 回鹘文 “畏吾儿写经残卷”, *huihuwen* “*weiwuer xiejing canjuan*”. Başlığı Türkçeye “Eski Uygurca ‘Uygurca Sūtra Parçaları’” şeklinde çevirebiliriz, Yazma Pekin'de, Devlet Kütüphanesi'nde korunmaktadır.

Giriş'te, 畏吾儿写经残卷//“Uygurca Sūtra Parçaları” metninin ortaya çıkması, korunması ve oluşum şekli hakkındaki bilgiler tarihçi Chen Yanke'nin 20. yüzyılın 30'lu yıllarında Yuan Tongli'ye yazdığı bir mektubuna göre şu şekilde verilir: “Yazma Turfan-Qoçu şehrinde bulunan Çince “贤愚经 *xian yu jing*” adlı yazmanın ilk cildindeki bir bölümün arka yüzünde yer alır. Kayıt numarası BD15370, boyutu ise 320,0 cm x 21,5cm'dir. Ön söz ve ek yazıdan sonra kare şeklinde, 1,7cm x 1,7cm çapında ve “晉卿 *jin qing*” yazılı bir damga bulunur. Yazma rulo şeklinde sarılmıştır. Metin ağır derecede yıpranmış olup günümüze sadece 15 yapağı ulaşabilmiştir. Her sayfadaki satır sayısı

farklıdır, en fazla 22 satır, en az 4 satır, toplam 244 satır bulunur” (19-21). Yazarın verildiği bilgilerle, aslında “写经残卷 // Uygurca Sūtra Parçaları” metnine ilk çalışan kişinin A. von. Gabain olduğu ve 1951 yılında Çin’de, Pekin kütüphanesi’nde (şimdiki adı: Devlet Kütüphanesi), Uygurca Xuan-zang Bibliyografyası ve “写经残卷// Uygurca Sūtra Parçaları” yazmalarını incelediği, ve ayrıca “写经残卷// Uygurca Sūtra Parçaları” metninin biraz daha iyi korunmuş Uygurca kısmının yazı çevirimini yaptığı ancak bu çalışmasının tamamlanmadığı, üstelik elinde yazmanın fotoğrafının bulunmaması nedeniyle şimdiye denk yayımlanmadığı hakkındaki bilgilere ulaşabiliriz (21). Yazar, Giriş kısmında hangi satırların ne derecede yıpranmış ve eksik olduğunu (21), her satırın hangi harf veya heceyle başlayıp, hangi harf veya heceyle sona erdiğini ayrıntılı bir şekilde aktarır (23-24). Metnin içeriği şu üç başlık altında toplanır: (1). 亦都护颂 *yi du hu song* “İduk Kut Han’a Övgü/İduk Kut Övgüsü”; (2) İnsadi 经 “İnsadi Sūtra”; (3) 广大发愿颂 *guangda fayuan song* “Büyük Yemin Övgüsü” (22). Metnin istinsah tarihine gelince, yazar metinde *n*, *ş*, *k* seslerinin genellikle noktalı (*n̄*, *ş̄*, *q̄*) yazılması, *t* ile *d*, *s* ile *z* harflerinin bir birinin yerine kullanılması; ayrıca yazmadaki *kkir* yazım şeklinin Moğol Yuan hanedanlığı dönemindeki yazım alışkanlığı ile aynı olmasından yola çıkarak, yazmanın oluşturulma tarihinin Moğol Yuan hanedanlığı dönemine ait olduğunu ileri sürer (24).

Bütün bu bilgilerden sonra, metnin harf çevirimi (25-36); yazı çevirimi (37-52); metnin Çinceye tercümesi (53-61); “广大发愿颂 // büyük yemin övgüsü” metninin asıl Çince vesiyonu (62-64); 广大发愿颂 metninin Uygurca ve Çince paralelinin karşılaştırılmalı tablosu (65-71); Açıklamalar (72-104) ve Dizin (105-125) kısmı gelir.

2. 胜金口本 “弥勒会见记”残叶 *sheng jin kou ben* “*mile huijian ji*”. Xinjiang müzesinde bulunmaktadır. (“Maitrisimit Nom Bitig” Singgim nüshası).

Maitrisimit yazmalarının bulunuşu, yazmanın nüshaları, üzerinde yapılan önemli çalışmalar, Maitrisimit üzerine Çin’de yapılan çalışmaları anlatan giriş kısmı bulunur. Yazar, kitabında incelemiş olduğu Maitrisimit metin parçaları hakkında ayrıca şu bilgileri aktarır: “Şinjiang Uygur Özerk bölgesi Müzesinde korunmakta olan Uygurca yazmaları düzenleme çalışmasına katıldığım sırada, 1959 yılı Turfan Singgim’de bulunan Budist yazmalar arasında, iki varak Maitrisimit fragmanı dikkatimi çekti. Kanaetince bu dört sayfa ile Almanyadaki ‘Maitrisimit Singgim nüshasındaki ilgili bölümler birbirleriyle örtüşür. Bu nedenle çalışmamın bu bölümünde 60TS1:005-1 ve 60TS1:005-2 numaralar ile kayıtlı iki varağı ele aldım. Birinci varağın boyutu 24 x 33cm; ön yüzünde metinden önce ‘b[ir] y(i)g(i)rminç üç ptr’ şeklinde sayfa numarası yazılıdır. Metin kısmında 17 satır vardır; 5-8 satırlar arasında bir pothi deliği bulunur. Şinjiang Müzesi’ndeki Maitrisimit’in Hami/Kumul nüshasıyla

karşılaştırınca, yazmanın 10-18 satırları arasındaki metnin içeriğinin Hami/Kumul nüshasındaki 11. bölümün 3. varak ön yüzündeki 1.-8. satırlar arasında bulunan metinle örtüştüğünü görmekteyiz. Böylece yazmanın 1-9. satırları arası metnin de Kumul nüshasının 31. bölüm 2. sayfasıyla örtüşmelidir. Ne yazık ki, Kumul nüshasının tam da bu sayfası eksiktir. Yazmanın arka yüzünde de 17 satır metin vardır; 1-17. satırlar ile Kumul nüshasının 31. bölüm 3. varak ön yüzünde bulunan 17-30. satırları aynıdır. 60TS1:005-2 numaralı ikinci varağın büyüklüğü ise 24 x 19,3cm'dir. Ön yüzünde sayfa numarasını bildiren 'b[ir] y(i)g(i)rminç tört ptr' şeklinde başlık bulunur; her iki yüzünde 9 satır metin vardır. yine aynı şekilde 5.-8. satırlar arasında bir pothi deliği vardır. yazmanın 1.-8. satırları ile Kumul nüshasının 31. bölüm 3. varak arka yüzündeki 20.-26 satırlar aynıdır; ayrıca arka yüzündeki 1.-9. satırlar da Kumul nüshasının 31. bölüm 4. varağındaki 19.-26. satırlar ile aynıdır (135-136).

Giriş kısmından sonra sırasıyla metnin harf çevirimi (137-140); yazı çevirimi (141-144); açıklamalar (145-146); metnin Çinceye tercümesi (147-148) verilir.

3. 回鹘文“慈悲道场忏法”残叶, *huihuwen “cibeidaochang chanfa” canjuan*. Turfan Müzesinde muhafaza altındadır. (Kşanti Kılguluk Nom Bitig).

Giriş kısmında, Turfan Müzesinde muhafaza edilmekte olan 80.T.B.I:526 numaralı iki varak (4 sayfa) fragmanın 1980-1981 yıllarında, Turfan Bezeklik Bin Buda Mağarası'nda bulunduğu; her sayfanın altışar olmak üzere toplam 24 satırdan oluştuğu; 3.-4. satırlar arasında etrafi kırmızı mürekkep ile çizilmiş pothi deliği olduğu aktarılır. Ayrıca, bahsi geçen bu iki varak fragmanda sūtranın ismi ve çevirmenin adı olmasa da, yazılış biçimi, Röhrborn'un yayınlamış olduğu “kşanti kılguluk nom bitig” eseri ve ayrıca işbu yazmada göze çarpan d~t, k~ğ, s~z ses değişme özelliğinden yola çıkarak, yazmanın Moğol Yuan Hanedanlığı döneminde oluşturulduğu ileri sürülür (151-152). Yazar, daha önceleri kendisinin bu yazmanın harf çevirimini yaptığını, fakat yazmanın Çince paralelini bulamadığını; daha sonra *Dijital Çince Budizm Sözlüğü*'nde bu iki yaprağın asıl Çince metnine ulaştığını, bunun *kşanti kılguluk nom bitig*'in altıncı cildine denk geldiğini tespit ettiğini belirtir (152). Giriş bölümü, yurt içi ve yurt dışında “kşanti kılguluk nom bitig” üzerinde yapılan bazı önemli çalışmalar ile sona erir (154).

Giriş kısmından sonra önce metnin harf çevirimi yapılır (155-157). Ardından metnin yazı çevirimi, Çince asıl metin ile birlikte karşılaştırmalı olarak tablo şeklinde gösterilir (158-160). Yazar, metnin Çince aslının kolay anlaşılacağından dolayı, tekrar Çinceye çevirmeye gerek olmadığını da belirtir. He-

men sonra Çince asıl metin verilir (161). Son olarak da Açıklamalar kısmı gelir (162,164).

Çalışmanın Ekler bölümünde, sırasıyla Chen Yanke'nin Yuan Tongli'ye yazmış olduğu mektup (165); Uygurca Sūtra fragmanları (166-172); BT III'teki Tezcan'ın çalışmasında yer alan "insadı sūtra" metninden LXVIII numaralı fragman (173); "Maitrisimit Nom Bitig" Singgim nüshası'nın dört yüzü (174-175); iki varak (4 sayfalık) Kşanti Kılğuluk Nom Bitig fragmanı (176-177) yer alır. Eser Kaynakça'dan (178-182) sonra verilen kısa Sonuç (183-185) bölümüyle tamamlanır .

Eser yeni fragmanların tesbit edilip incelenmesi ve Çince paraleliyle karşılaştırılması açısından önemlidir.

Eserde bazı farklı harf çevirim işaretleri vardır, örneğin: $\beta \sim \beta$ (v için), c (ζ için), \ddot{s} (altta iki noktalı \ddot{s} için); \ddot{q} (üstte iki noktalı q için); \ddot{n} (üstte bir noktalı n için); a (tek elif ile yazılmış a için); p (pothi deliği işareti \textcircled{p} için) vb.

Bunlardan, altta iki nokta ile yazılan \ddot{s} için \ddot{s} işareti değil \ddot{s} işaretinin kullanılması yazımı doğru aksettirmek açısından daha uygundur. 'wqš'z wn → ogšaz-un (I, 175).

Çalışmada, metinlerin yazı çeviriminde kullanılan işaretlerin kullanımında karışıklık söz konusudur, bunlardan biri 3. kişi emir kipi ekinde görülür, harf çeviriminde gerek $-swn$ gerek $-zwn$ olsun, yazı çeviriminde $-zwn/zwn$ olarak yazılmalıydı, fakat metinde $-zUn$ 'un yanında $-sUn$ şekli de sıkça kullanılmıştır, hatta harf çeviriminde z yazılmış olsa bile yazı çeviriminde s harfi ile yazılmış, örneğin: I, 27: *qılzun* (qylswñ), I, 60: *bols-un* (pwlz wn); I, 68: *bolz-un* (pwlz wn); I, 222: *tangıqsun* (t'ñkyqswñ) vd.

İkinci bir karışıklık ise i sesi için kullanılan i ve \ddot{i} işaretinde görülür, örneğin: *ayığ qilinç-larim(i)z* (I, 65) ~ I, 105: *ayığ qılınç-larımın; iduq* (I, 68) ~ *iduq* (I, 126 vb¹);

Üçüncüsü, t yerine yazılan d sesi, yazı çeviriminde bazen t , bazen ise \ddot{t} ile gösterilmiştir, örneğin: $q^{\ddot{t}}dylz wñ \rightarrow qatılz-un$ (I, 39), $twd'yyn \rightarrow tutayın$ (I, 155).

Dördüncüsü, v sesi için birinci bölümdeki metnin harf çeviriminde β işareti kullanılırken, ikinci bölümdeki metnin harf çeviriminde β işareti kullanılır, üçüncü bölümdeki metinde ise v işareti tercih edilir ve yazıçeviriminde w harfi kullanılır, burada bir birlik olmalıydı. Örneğin: "β β → $\ddot{a}v \ddot{a}v$ (I, 53); $s^{\ddot{v}}\beta ynw \rightarrow s\ddot{a}vinü$ (II, 16); $swvs^{\ddot{m}}q \rightarrow suwsamaq$ (III, 526-1 a, P: 8), $qwvr^{\ddot{q}} \rightarrow quwraq$ (III, 526-2, A: 4) ~ $qwvr^{\ddot{q}}$ (III, 526-1, P: 10);

1 \ddot{i} işareti özellikle "insadı sūtra" metnine ait olan 57. - 68 satırlar arasında kullanılmıştır.

Beşincisi, bazı sözcüklerin ikili okuyuş biçimlerinin olması. Örneğin, *toğ-maduq* (I, 108) ~ *tuğarqa* (I, 17) ~ *tuğşıqtun* (I, 13)²; *eyin* (I, 11, bk. açıklamalar) ~ *iyin* (I, 123); ~ *[küzäd]kälir* (II, s. 144, 8); *eşid-* (I, 64; I, 65 vd.) ~ *işid-* (143, 15) *işid-* ; *yerintä* (I, 19) ~ *yirin* (143, 3) vb.

Çalışmadaki bazı okuyuş biçimleri ve kabul edilen son okuyuş biçimlerinden bazılarını şu şekilde göstereceğim:

Eserdeki okuyuş şekli	önerilen okuyuş şekli
<i>artuq</i>	<i>artoq</i>
<i>közäd- ~ küzäd-</i>	<i>küzed- (< küd-)</i>
<i>ilig</i>	<i>elig</i>
<i>öd</i>	<i>üd</i>
<i>ödün</i>	<i>üdün</i>
<i>bükün</i>	<i>bökün</i>
<i>orun</i>	<i>oron</i>
<i>oğuş</i>	<i>uğuş</i>
<i>tı-</i>	<i>te-</i>
<i>ıduq</i>	<i>ıdoq</i>
<i>tüzün ıduq</i> (III, s. 160, 6)	<i>tözün ıdoq</i> (bk. Çin. 聖)
<i>tüz-ün-lärim</i> (s. 141, 1)	<i>tözünlärim</i>
<i>yir ~ yer</i>	<i>yer</i>
<i>işid- ~ eşid-</i> vd.	<i>eşid-</i>

Son olarak, kitabın ek kısmında verilen metin parçalarından, ilk bölüme ait olan fragmanlar çok bulanık bir şekildedir, orada verilen metin fotoğraflarını okumak neredeyse imkânsızdır. Ancak, yazarın doktora tezinin aslında ise, bütün fragmanlar çok güzel ve çözünürlüğü de yüksek bir kalitede olduğunu görürüz. Eğer söz konusu çalışma tekrar basılırsa bütün bu noktaların göz önünde bulundurulmasında fayda vardır.

2 Dizin kısmında bu üç örneğin hepsi *tuğ-* madde başı altında verilir (121b).